

КОНСТИТУЦІЙНІ РЕФОРМИ В ТУНІСІ ТА ЄГИПТІ: ПЕРЕДУМОВИ ТА НАСЛІДКИ

CONSTITUTIONAL REFORMS IN TUNISIA AND EGYPT: PREREQUISITES AND CONSEQUENCES

Закоморна К.О., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри державного будівництва

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Чуйко В.О., студентка III курсу
міжнародно-правового факультету

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена дослідженню демократичних змін, що відбулися в Тунісі та Єгипті в умовах революційних подій «Арабської весни». Розглянуто конституційні реформи, що відбулися у Тунісі та Єгипті внаслідок масового невдоволення та демонстрацій з боку суспільства проти панування десятирічних консервативних політичних режимів. Зокрема, революційні події сприяли поєднанню традиційних абсолютистських і нових демократичних політичних режимів, закріпленню на конституційному рівні нового співвідношення політичних сил, проголошенню ісламістського курсу держав та утвердженню широкого кола прав та свобод громадян. Поправки до Конституцій стосувалися головним чином співвідношення релігії та закону, політичного режиму держав, системи прав і свобод громадян. Так, Конституція Тунісу вперше проголосила рівність прав чоловіків та жінок, захист «досягнутих жінками прав» та їх підтримку. Туніс – одна з небагатьох арабських країн, які на конституційному рівні закріпили пріоритет міжнародних договорів та міжнародних норм насильства щодо жінок. У фокусі статті також знаходяться положення Конституцій Єгипту 2012 та 2014 років, які визначили політичні та ідеологічні межі розвитку держави, проведено їх порівняльний аналіз. Особливу увагу приділено новим конституційним положенням, що змінюють характер державного ладу, а також проблемам реалізації нових конституційних положень на практиці. Наголошується на тому, що соціально-політичні процеси не лише в Тунісі та Єгипті, а й в інших арабських країнах перебувають у постійному розвитку, а тому говорити про повну стабілізацію обстановки в цих країнах не доводиться. А проведення конституційних реформ сприяло певній стабілізації політичної ситуації та стало фундаментом для побудови нових суспільних відносин, проте не вирішило основних проблем, що існували в цих країнах.

Ключові слова: «Арабська весна», революція, конституційна реформа, Конституція, політичний режим.

The article is devoted to the study of democratic changes that took place in Tunisia and Egypt during the revolutionary events of the "Arab Spring". The constitutional reforms that took place in Tunisia and Egypt as a result of mass discontent and public demonstrations against the rule of ten-year conservative political regimes are considered. In particular, the revolutionary events contributed to the combination of traditional absolutist and new democratic political regimes, the consolidation at the constitutional level of a new balance of political forces, the proclamation of the Islamist course of states and the establishment of a wide range of rights and freedoms. The amendments to the Constitutions concerned mainly the relationship between religion and law, the political regime of states, and the system of rights and freedoms of citizens. Thus, for the first time, the Tunisian Constitution proclaimed the equality of the rights of men and women, the protection of "women's rights" and their support. Tunisia is one of the few Arab countries that has enshrined at the constitutional level the priority of international treaties and international norms of violence against women. The article also focuses on the provisions of the Constitutions of Egypt in 2012 and 2014, which defined the political and ideological boundaries of the state, conducted a comparative analysis. Particular attention is paid to new constitutional provisions that change the nature of the state system, as well as problems of implementation of new constitutional provisions in practice. It is emphasized that the socio-political processes not only in Tunisia and Egypt, but also in other Arab countries are constantly evolving, and therefore it is not necessary to talk about the complete stabilization of the situation in these countries. The implementation of constitutional reforms contributed to some stabilization of the political situation and became the foundation for building new social relations, but did not solve the main problems that existed in these countries.

Key words: "Arab Spring", revolution, constitutional reform, Constitution, political regime.

«Арабська весна» – серія масових протестів, революційних виступів та внутрішніх військових конфліктів, спрямованих на зміну панівних режимів та здійснення демократичних реформ у низці арабських країн. Створення «Нової Республіки» в Єгипті та Тунісі ознаменувалося проведенням демократичних виборів і подальшим прийняттям нових Конституцій. Внесення поправок до Основного закону стало безумовним проривом на шляху до демократії. Однак поряд із цим постало питання можливості реалізації на практиці конституційних норм, які прописані в тексті вказаних Конституцій.

Подіям «Арабської весни» присвячено чимало наукової літератури. Зокрема, проблеми демократичних змін у країнах Близького Сходу як результат «Арабської весни» вивчали: І.Б. Грушицька, А.В. Коротаєв, Ю.В. Зінькіна, Б.В. Долгов та інші.

Метою цього дослідження є аналіз конституційних реформ, що відбулися внаслідок революційних подій у Тунісі та Єгипті, вивчення проблем реалізації нових конституційних положень на практиці.

Спершу необхідно зазначити, що розгортанню революційних подій у країнах Близького Сходу сприяла низка причин як внутрішнього (зумовлені специфікою

історичного розвитку, соціально-економічної, політичною, релігійною ситуацією кожної окремої країни), так і зовнішнього характеру. Зокрема, І.Б. Грушицька зазначає, що основними внутрішніми передумовами «Арабської весни» були соціальні проблеми суспільства, такі як: розрив між багатими правлячими елітами й іншою частиною населення; корупція та бідність; високий відсоток безробітного населення (пов'язаний зі збільшення частки молоді) тощо. Саме молодь стала рушійною силою низки народних повстань, зумовлених незадоволенням існуючими політичними режимами.

Серед політичних чинників можна виокремити такі, як: жорстка політика правлячих режимів та їх незмінність; відсутність реальної політичної конкуренції на партійному полі; жорсткі обмеження політичних та особистих прав громадян, політика придушення інакомислення. Поряд із цим мали місце релігійні чинники, зумовлені дискредитацією ідеології панарабізму, що на початку 2010-х рр. була офіційною у більшості арабських держав (зокрема в Єгипті і Тунісі) [1, с. 9].

Таким чином, всі вищезазначені чинники у сукупності призвели до низки демократичних змін у країнах Близького сходу. Головним наслідком революцій стали нові Консти-

туції, що закріпили основи правового статусу особистості, суспільного та державного ладу, а також нові положення щодо організації системи органів державної влади.

Так, в АР Єгипет невдовзі після приходу до влади лідера ісламського руху «Брати-мусульмани» Мухаммеда Мурсі (15 і 22 грудня 2012 року) відбувся Конституційний референдум із метою прийняття Основного закону, що змінив Тимчасову конституцію Єгипту 2011 року. Нова Конституція і обставини її прийняття стали об'єктом численних протестів та зазнали чималої критики з боку єгипетської опозиції. Опозиція назвала референдум незаконним та звинуватила «Братів-мусульман» в узурпації влади, а тому вимагала відставки Мурсі. Однак за підсумками вказаного референдуму президент підписав Конституцію. Він виступив із промовою, присвяченою підсумкам конституційного референдуму, в якій зазначив таке: «Ми починаємо нову фазу, перехід від першої республіки до другої, республіки, у якій є ця сильна конституційна база. Я повторюю свою клятву поважати закони і Конституцію». Тим самим єгипетський президент фактично проголосив створення «Нової Республіки» та розрив із системою правління, яка існувала в країні починаючи з 1952 року [2, с. 85].

Поправки до Конституції стосувалися головним чином ролі ісламу та армії в суспільно-політичному житті, а також системи прав і свобод громадян, статусу глави держави. Так, відповідно до Конституції було змінено строк повноважень президента з шести до чотирьох років та закріплено його право переобиратися лише один раз (стаття 133). Більш жорсткими стали вимоги до кандидата на посаду голови держави: згідно з положеннями статті 134, кандидат у президенти мав бути єгиптянином, народженим від єгипетських батьків, не повинен мати іншого громадянства, мав бути одруженим лише з єгиптянкою і на час номінації досягти не менше 40 григоріанських років. Зазнала змін також процедура обрання на пост президента: для офіційної реєстрації на цю посаду кандидатам було достатньо заручитися підтримкою 30 депутатів або зібрати підписи 30 тисяч виборців у 15 єгипетських провінціях. Правом на участь у виборах наділялися також члени партій, що мали хоча б одного депутата у парламенті. Глава держави, згідно з Конституцією, одночасно очолював виконавчу гілку влади: разом із Радою міністрів він розробляв загальну політику держави та контролював її здійснення; призначав прем'єр-міністра та міністрів, їх замісників та 1/3 членів Консультативної ради; був наділений правом ініціювати референдум із питань, що стосувалися інтересів країни; пропонувати поправки до Конституції тощо. Загалом за новою Конституцією президент перестав бути всемогутньою фігурою. А на першому місці був сильний двопалатний парламент: нижня палата – Палата представників, верхня палата – Консультативна Рада (Рада шури).

Одночасно новий Основний закон надавав можливості для побудови ісламістської держави. У преамбулі закріплювалися основні принципи державності АР Єгипет, які являли собою суміш демократичних і ісламських постулатів. Зокрема, в ній від імені «народу Єгипту, в ім'я Аллаха і за допомогою Аллаха» проголошувалося, що конституція Єгипту є «основним документом мирної революції, розпочатої єгипетською молоддю, захищеної Збройними силами та підтриманої єгипетським народом, який зібрався на площі Тахрір 25 січня 2011 року, щоб заявити про своє відторгнення всіх форм несправедливості, гноблення, тиранії і монополії і в повному обсязі заявити про свої права на гідне життя, свободу, соціальну справедливість та людську гідність, права, гарантовані Аллахом, передбачені конституціями і загальними деклараціями про права людини». Відповідно до статті 2 іслам проголошувався релігією держави та основним джерелом законодавства, а арабська мова визнавалася офіційною. Таким чином, Конституція

вводила інститут богословського трактування юридичних норм і закріплювала право тлумачення за мечеттю та університетом Аль-Азхар, причому посада шейха Аль-Азхар оголошувалася незалежною від органів державної влади і не могла бути ліквідована.

Права і свободи громадян також трактувалися як «заповіді Аллаха», а не як абсолютне право людини. Стаття 81 говорить, що «ніякий закон не може обмежити сутність прав і свобод, закріплених у Конституції. Права і свободи повинні здійснюватися остільки, оскільки вони не суперечать принципам, викладеним у розділі про державу і суспільство в цій Конституції». Положення цієї глави також закріплюють, що «державі і суспільству має бути доручено збереження істинної природи єгипетської родини», а «державі стоїть на захисті етики, моралі і громадського порядку».

У розділі громадянських та політичних прав закріплювалося право громадян на свободу слова та переконань. Стаття 43 про свободу віросповідання дає право сповідувати релігію і встановлює місця поклоніння для мусульман, християн та іудеїв, але виключає послідовників інших релігій. Таким чином, законом гарантувалася свобода віросповідання тільки віруючим будь-якої із трьох авраамічних релігій – ісламу, християнства та іудаїзму. У статті 45 Нова Конституція закріпила право громадян на свободу слова без вказівки на те, які обмеження є законними та допустимими. Але при цьому у статті 31 державою гарантується повага до гідності людини та її захист. Заборонено ображати або зневажати будь-яку людину, всіх релігійних посланців і пророків (стаття 44) [3].

Отже, такі положення Основного закону Єгипту 2012 року були насамперед спрямовані на побудову ісламської держави. А тому ця Конституція зазнала чималої критики з боку суспільства. До того ж М.А. Сапронова наголошує на важливості послідовного формування правового поля і конституційних інститутів. Досвід політичного розвитку Єгипту 2011–2013 рр. чітко показав зворотний бік, оскільки було ясно, що прийнята 2012 року Конституція розроблена, так би мовити, під конкретну політичну силу [4, с. 32]. Тому вже у 2014 році було розроблено нову Конституцію, яка закріпила нове співвідношення політичних сил в країні.

Закон проголошував побудову «сучасної демократичної держави з громадянським урядом» і водночас закріплював військове відомство фактично автономним інститутом. Особливістю нового Закону стало закріплення положення про утворення позаконституційної структури, представленої військовими, – Вищої ради збройних сил. Вперше такий інститут з'являється не тільки в Конституції Єгипту, але і в конституційному праві інших арабських країн. Стаття 200 Конституції АР Єгипет закріплює такі положення: «Збройні сили належать Народу, і їх обов'язок – захищати країну та зберігати її безпеку та цілісність своїх територій. Тільки держава має право встановлювати Озброєні Сили, Збройні сили мають вищу раду, як це регулюється законом». Таким чином, згідно з новою Конституцією, Вища рада фактично наділялася досить широкими повноваженнями, пов'язаними не тільки з озброєними силами, а і з політичним процесом.

Також принагідно зазначити про закріплення у новій Конституції шаріату як основного джерела законодавства (як у Конституції 1971 р). Поряд із проголошенням шаріату офіційним джерелом законодавства в Єгипті Основний закон також надав право християнським та іудейським громадам самостійно вирішувати спірні питання в рамках свого законодавства (стаття 3 Конституції). Положення про Університет аль-Азхар як «автономного ісламського інституту» у новій редакції Конституції відсутнє. Проте посада шейха аль-Азхара, як і раніше, залишалася «незалежною і не могла бути ліквідована». А спірні питання, пов'язані з ісламом і шаріатом, знову перейшли у відання Верховного конституційного суду.

Ще однією відмінністю конституцій Єгипту є те, що свобода віросповідання оголошується абсолютною (ст. 64 Конституції 2014 року), тоді як за Конституцією 2012 року вона гарантувалася. Різниця між двома варіантами малопомітна, але її треба розглядати у взаємозв'язку з тим фактом, що скасовано положення статті 44, якими раніше встановлювалася заборона ображати релігійних посланців і пророків. Водночас нові поправки обмежують свободу як виконання релігійних практик, так і зведення християнських та іудейських культових споруд.

У новій Конституції 2014 року присутня стаття 74, відповідно до якої забороняється політична діяльність і створення політичних партій на релігійній, расистській, географічній або секторальній основі. Таким чином, фактично поза законом опинилися партії, засновані на релігійній ідеології, в числі яких була і партія «Братів-мусульман». Ще однією особливістю Конституції є відсутність закріплення положення про пріоритет міжнародних угод, підписаних Єгиптом. Так само Основний закон 2012 проголошував, що жоден міжнародний договір не підлягає підписанню президентом і ратифікації парламентом, якщо він суперечить положенням Конституції. А це означає звільнення Єгипту від будь-яких обов'язків у рамках міжнародного права, хоча преамбула Конституції 2014 року гарантує відповідність системи прав і свобод громадян Загальній декларації прав людини. Положення права на життя як фундаментального права людини теж відсутнє.

У тексті нової Конституції немає згадок про дорадчу раду (Раду Шури), оскільки у попередньому Законі положення щодо Верховної палати парламенту були нечіткими та викликали багато нарікань. Парламент стає однопалатним – тільки Палата представників. Щодо глави держави: президент так само є представником держави та одночасно головою виконавчої гілки влади. Кандидат у президенти мав бути єгиптянином з народження, його батьки та дружина так само мали бути єгиптянами, обов'язкова вимога – проходження військової служби. Новелою стало доповнення про право президента, за погодженням із прем'єр-міністром, призначати ключових міністрів (внутрішніх справ, оборони та юстиції) у разі, якщо уряд буде сформований на коаліційній основі. Таке положення є гарантією, що в майбутньому на парламентських виборах жодна з партій не набере абсолютної більшості голосів для формування уряду, як це було раніше [5].

Певних змін зазнала і Конституція Тунісу. Над її розробленням працювало декілька органів: шість установчих комітетів (кожен з яких мав скласти проект однієї або декількох глав), спільний координаційний та редакційний комітет (координував роботу комітетів та випуск остаточної версії проекту Конституції для розгляду на пленарному засіданні). І вже 26 листопада 2013 р. депутати Національних зборів більшістю голосів проголосували за її прийняття. Президент держави Монсеф Марзукі зазначив, що прийняття Основного закону стало перемогою над диктатурою, а ефективний національний діалог (між ісламськими та світськими політичними партіями) дозволив країні підтримати курс на демократію.

Дискусійними питаннями під час розроблення Конституції були: співвідношення релігії та закону; закріплення гарантій прав і свобод громадян Тунісу; політичний режим держави. У першому випадку Конституція обговорювалася між тими, хто закликав до чіткого поділу релігії і закону, але були й ті, хто вимагав прямого закріплення шариату джерелом права. Перша стаття нової Конституції сьогодні говорить, що «Туніс – вільна, незалежна і суверенна держава, його релігія – іслам, мова – арабська, державний лад – республіка» (це положення повністю відтворює статтю 1 Конституції 1959 р.). Як зазначають науковці, саме таке формулювання дає змогу уникнути проголошення ісламу державною релігією, оскільки у статті зазначається лише соціологічний факт, що іслам – це

релігія більшості тунісців, але з цього не випливають нормативні наслідки. Проте в результаті статтю критикували обидві сторони, зазначаючи про несумісність правового порядку Тунісу із заповідями ісламу. Згідно зі статтею 2 Конституції, «Туніс – це громадянська держава, заснована на волі народу і верховенстві права». Ідея громадянської держави була запропонована опозицією як основа конституційного ладу держави. Така концепція, на їхню думку, мала допомогти уникнути радикального розколу між законом і релігією, забезпечити верховенство закону.

Відповідно до попередньої конституції Туніс був президентською республікою, характерною рисою якої була сильна централізація державного управління. Президент мав широкі повноваження, а виконавча влада залежала від законодавчої. У новій редакції главою держави є Президент, який виступає гарантом незалежності і забезпечує дотримання Конституції. Законодавча влада належить народу та реалізується через його представників у Зборах народних представників або шляхом референдуму. Виконавча влада здійснюється президентом Республіки і урядом під головуванням глави уряду (прем'єр-міністра), який обирається парламентом. Окреме місце серед норм нової конституції займає стаття 60, що закріплює особливе положення опозиції. Вона проголошує опозицію невід'ємною частиною Зборів народних представників та гарантує керівництво Комітетом з фінансів, надає право щорічно брати участь у формуванні та керівництві Комітету з розслідування тощо.

Нова конституція також містить окремий розділ «Права і свободи», яким гарантує громадянам, чоловікам і жінкам, індивідуальні і колективні права і забезпечує умови для гідного життя, на відміну від попереднього закону, де взагалі були відсутні подібні положення. Особливо звертає на себе увагу те, що закон вперше закріплює на конституційному рівні права жінок в усіх сферах. Так, у статті 46 Конституції держава гарантує рівні права чоловіків та жінок, захист «досягнутих жінками прав» та їх підтримку, працює над досягненням паритету між чоловіками і жінками у виборних радах, зобов'язується вживати необхідних заходів для викорінювання насильства щодо жінок.

Найбільш обговорюваною стала стаття 6 Конституції, яка мала кілька варіантів, перш ніж її було затверджено остаточно. Так, відповідно до статті 6 Конституції, «держава – охоронець релігії. Вона гарантує свободу віросповідання і совісті, вільне відправлення релігійних обрядів; є гарантом нейтралітету мечетей та місць поклоніння від будь-якої партизанської діяльності. Держава зобов'язується поширювати цінності поміркованості і терпимості. Такфір (звинувачення у віровідступництві), підбурювання до ненависті і насильства заборонені». Закріплення заборони Такфіру стало об'єктом конфлікту з боку тих, хто вимагав посилення захисту релігії, а також тих, хто засуджував потенційне порушення прав і свободи, які це могло спричинити. Вказана стаття стала об'єктом низки дебатів також із приводу поєднання в ній різних елементів: релігії та свободи совісті, думки, слова. А тому її сучасна редакція є результатом компромісу, якого було досить важко досягти [6].

Також вперше з'явилися норми, що закріпили політичну свободу громадян: свободу створення політичних партій, спілок і асоціацій. При цьому зазначається лише, що партії у своїх статутах і діяльності «повинні дотримуватися Конституції і законів, забезпечувати фінансову прозорість і неприйняття насильства» (стаття 35 Конституції). Туніс став однією з небагатьох арабських держав, яка закріпила пріоритет міжнародних договорів, схвалених і ратифікованих Зборами народних представників, над внутрішнім законодавством (стаття 20) [7].

Конституційні процеси в Єгипті та Тунісі були абсолютно різними. В Єгипті вони були поспішними та непослідовними. В Тунісі, навпаки, розроблення та прийняття

нового закону являло собою тривалий процес із переговорами та дебатами партій усього політичного спектру. Для Єгипту очевидним стало, що обіцянки повернення до цивільного правління в конституції 2014 року не відповідають реальності і держава неухильно рухається авторитарним шляхом. У Тунісі, навпаки, спостерігався авторитарний регрес. У Тунісі відбулася справжня зміна режиму, тоді як Єгипет просто був свідком серії ротації авторитарних лідерів, які погано маскуються як демократи [8].

Таким чином, прийняття нової конституції у Тунісі означало лише початок трансформації політичної системи держави з істотним перерозподілом повноважень на користь законодавчої влади і уряду. При цьому новий закон значно розширив обсяг демократичних прав і свобод громадян, незважаючи на конституційне закріплення курсу держави на впровадження в повсякденне життя ісламських норм. Про норми нової Конституції АР Єгипет 2014 року багато вчених також говорять як про юридичну основу для стабілізації політичної ситуації та фундамент для побудови нових суспільних відносин. Конституція 2014 року закріпила нове співвідношення сил у державі та визначила політичні та ідеологічні межі її розвитку. Її прийняття передувало Конституції 2012 року, положення якої вже свідчили про становлення на шлях до побудови демократичної республіки в Єгипті. Саме вона відобразила комплексну проблему, як поєднати закони шариату з демократичними принципами та міжнародними стандартами, продемонструвала фактично розкол Єгипту. А тому наслідки були очевидними – нові демонстрації та протести.

Однією з цілей учасників революційних подій у країнах Близького сходу була боротьба з корупцією. Ця проблема залишилася невирішеною, оскільки державний апарат виявився неефективним та залежним від військових сил (зокрема, у АР Єгипет внаслідок реформування значні зміни пройшли лише у верхах владної еліти, а тому в кінці кінців влада знову опинилася в руках військових). Щодо

забезпечення провідного становища армії, то у процесі революційних подій у Тунісі та Єгипті саме вона стала «арбітром» між конфліктуючими сторонами. В Тунісі армія змогла досить швидко взяти під свій контроль політичні процеси та утримати суспільство від анархії, організувавши парламентські та президентські вибори. А у Єгипті рік правління Мурсі довів, що цивільна влада не готова швидко та ефективно вирішувати гострі соціально-економічні проблеми суспільства. Таким чином, армія стала фактично автономним інститутом, що допомогло стабілізувати політичну ситуацію в країнах.

Посилення ролі ісламу стало ще одним важливим наслідком подій «Арабської весни». Саме релігійний фактор мав значний вплив на формування нових політичних інститутів та процеси легітимації влади загалом. Ісламська складова частина займає лідируючу політичну позицію і сьогодні. Поряд із цим Основним законом Тунісу та Єгипту було розширено обсяг прав та свобод громадян. Зокрема, у Тунісі особливу увагу приділено саме правам жінок – держава гарантує рівні права чоловіків та жінок. Проте це не стало каталізатором невдоволення суспільства, оскільки серед учасників революційних подій була відсутня структурована організація. До того ж дестабілізуючий вплив зовнішніх факторів – Інтернету та соціальних мереж – лише сприяв швидкому розповсюдженню інформації та мобілізації нових протестів. А тому в результаті конституційних реформ колишній революційний ентузіазм дещо згас. Проте натомість його змінили втома, невдоволення і розчарування від нездійснених надій. Соціально-політичні процеси не лише в Тунісі та Єгипті, а й в інших арабських країнах знаходяться в постійному розвитку і, судячи з усього, ще далекі від завершення. І говорити про повну стабілізацію обстановки в країнах Близького Сходу не доводиться й сьогодні. А започатковані «Арабською весною» процеси ще довго викликать різного роду політичні, соціальні, релігійні розломи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грушицька І.Б. Арабська весна та її наслідки в політиці Близького Сходу. «Сучасні інформаційні технології та телекомунікаційні мережі». Вип.53. 2018. с.7–14.
2. Елдіб А.М., Бородіна М. Ю. Новая республика в Египте. *Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского*. 2014. № 5. с. 85–90
3. Constitution of the Arab Republic of Egypt 2012. URL: https://constitutionnet.org/sites/default/files/final_constitution_30_nov_2012_english_-_idea.pdf
4. Сапронова М.А. Особенности конституционного строительства в Тунисе и Египте после «Арабской весны». *Вестник РУДН, серия Международные отношения*, 2014, № 3. с. 30–38.
5. Constitution of the Arab Republic of Egypt 2014. URL: <https://www.sis.gov.eg/Newvvr/Dustor-en001.pdf>
6. Hédi Abdelkefi (2013) The Tunisian Constitution: the evolution of a text. URL: 13 Hédi Abdelkefi EN (1).pdf
7. Constitution de Tunisie 2014. URL: <http://mjp.univ-perp.fr/constit/tn2014.htm>
8. Lise Storm (2014) The Constitutional Process in Egypt and Tunisia. *E-International Relations*. 8 March. URL: <https://www.e-ir.info/pdf/47540>
9. Andrej Zwitter (2014) The Arab Uprising State of Emergency and Constitutional Reform. *ASPJ AFRICA & FRANCOPHONIE. State of Emergency*. 2 nd Quarter 2014. URL: https://www.airuniversity.af.edu/Portals/10/ASPJ_French/Journals_E/Volume-05_Issue-2/Zwitter_e.pdf